

גננות ראשונות בארץ ישראל ודרכי הכשרתן להוראה בתקופת העלייה הראשונה, 1882-1903¹ צפורה שחור־רובין

מבוא

בימינו לא תיתכן מערכת חינוך מתוקנת בלי שתכלול במסגרתה גני ילדים, אך לא זאת הייתה המציאות בסוף המאה ה־19, בעת שהגיעו לארץ ישראל ראשוני החלוצים והחלו בהקמתה של התיישבות חקלאית ובהנחת היסודות למוסדות החינוך הראשונים, ובהם גני ילדים – שכמותם לא היו כלל בארץ ישראל כולה.

מפעל החינוך העברי החל בשנת תרמ"ח (1888) בראשון לציון, מושבת החלוצים בני העלייה הראשונה. שנה זו מציינת את פתיחתו של בית ספר עברי במושבה, הראשון בארץ ששפת הוראתו עברית. עשור לאחר מכן, בשנת תרנ"ט (1898), נפתח במושבה גן ילדים עברי, גם הוא גן עברי ראשון בארץ. גן זה הוא שעודד את הקמתם של גני ילדים עבריים נוספים, אשר יחד היו אחד הגורמים המרכזיים והחשובים לביסוס ההשכלה והתרבות בשפה העברית.²

משנות החמישים של המאה ה־19 החלה בארץ ישראל התעוררות בתחומי החינוך וההשכלה. בתי ספר ציבוריים מודרניים לבנים ולבנות נוסדו, ולמדו בהם לראשונה לימודי חול לצד לימודי קודש. אלה היו ניצנים ראשונים של מוסדות חדשים ששאפו להנחיל השכלה כללית, למורת רוחם של החוגים הדתיים שהתנגדו לכל חידוש. הפעילות והאווירה שיצרו מוסדות החינוך החדשים ופעילותם להפצת השפה העברית בישרו על שינוי ערכים בחברה היהודית והניחו את היסודות לתקופה חדשה בחיי היישוב.³ בתקופה זו טרם הוקמו מוסדות חינוך לגיל הרך. ההורים נהגו לשלוח את ילדיהם הרכים ל'חדר' או ל'מייסטרות' –

1. המאמר מעובד על פי הרצאתי בכינוס לחקר תולדות החינוך במכללה האקדמית לחינוך אפרתה ב־19 בפברואר 2019 ועל פי מאמרי אלו: שחור־רובין, תשס"ב; שחור־רובין, תשע"א; שחור־רובין, תשע"ה; שחור־רובין, תשע"ז; ולדן ושחור־רובין, 2018.

2. שחור־רובין, תשע"א, עמ' 57.

3. בן־אריה, 1980, עמ' 70-76; הרמתי, 1984, עמ' 2-3.

נשים ספרדיות שהשגיו, תמורת שכר, על ילדים בני שלוש ומטה לבל ישוטטו בחוצות העיר שעה שאימותיהם טרחו בעבודות ביתן או יצאו לעבודה לסייע בפרנסת המשפחה.⁴ ואולם רוב הילדים היו חסרי מסגרת חינוכית "ונשארו בלי השגחה וגדלו פרא", כדברי המחנך דוד ילין.⁵ הקמת גני ילדים הייתה אפוא צורך השעה, ותחילתה הייתה במושבות הברון אדמונד דה רוטשילד בעשור האחרון של המאה ה-19.

המושבות הראשונות התנהלו בחסותו של הברון רוטשילד והיו כפופות למרותם של פקידיו ולפיקוחם. אליהו שייך, המפקח הראשי על מושבותיו, נהג לבקר בהן מדי שנה בשנה כדי לעמוד מקרוב אחר התפתחותן. בביקוריו אלה נהג לבקר בבתי הספר, לאתר נערים מצטיינים ולשולחם במימון הברון ללמוד בבית המדרש למוזיקה (Ecole Normale Israelite Orientale) של חברת כל ישראל חברים (אליאנס) בפריז. בית המדרש, שנפתח בשנת 1860, הכשיר להוראה בוגרים מצטיינים של מוסדות החברה במזרח התיכון ובצפון אפריקה ושלח אותם לעסוק בהוראה ובניהול בבתי הספר של כל ישראל חברים.⁶ משנת 1888 שלח שייך לפריז גם בנות איכרים שהצטיינו בלימודיהן, והנערות הוכשרו לשמש מורות בבתי הספר במושבות. בקרב הנערות הייתה נערה אחת בלבד, מרים לקסר, בת המושבה זיכרון יעקב, אשר הוכשרה לעבודה בגן ילדים בשיטת פרבל, שהייתה אחת משיטות החינוך המודרניות המקובלות באותה עת באירופה.

הפדגוג הגרמני פרידריך פרבל (Friedrich Froebel, 1782-1852) הקים בשנת 1837 את גן הילדים הראשון בגרמניה, שנחשב גם לגן הראשון בעולם. הוא טבע את המונח 'גן ילדים' (kindergarten) בהשוואתו את גידול הילדים לגידול צמחים, ואת האדם האָמֶן על מלאכת החינוך לגן המטפח את צמחיו. תורתו הייתה מבוססת על תוכנית לימודים שבמרכזה פעילות עצמית של הילד, המרוכזת סביב הילד ומבוססת על ניסיון הילד, הבעה עצמית ספונטנית, עניין, משחק ויוזמה חופשית.⁷

מרים לקסר: מנהלת בית תרבות לילדים קטנים

מרים בת ברטה בתיה פארב ומארק לקסר נולדה ביאסי שברומניה ב־1 במאי 1877. אביה נפטר בדמי ימיו, ואמה עלתה עמה לארץ ישראל בשנת 1883 והצטרפה לראשוני המתישבים של זיכרון יעקב. לקסר סיימה את לימודיה בבית הספר במושבה, כלומר

4. פיינסוד-סוקניק, תשכ"ו, עמ' 31-32; רינות, 1972, עמ' 80-81; ברוכף, 1971, עמ' 3-11.

5. ילין, תרצ"ו, עמ' 183.

6. רודריג, תשנ"א, עמ' 13, 49.

7. פאיאנס-גליק, 1968, עמ' 11-18.

זכתה לחינוך עברי-לאומי. בשל הצטיינותה בלימודים, בייחוד בצרפתית, המליצה עליה פקידות הברון ללמוד הוראה לגיל הרך בצרפת – וכך היה.

לקסר יצאה לפריז בראשית שנת תר"ן (1889), בהיותה בת 14 בלבד, ובסיום לימודיה כעבור כשנתיים שבה למושבה ופתחה את גן הילדים היהודי בזיכרון יעקב, הראשון בארץ ישראל כולה. הגן נקרא בשם הצרפתי אזיל (asile d'enfants), שפירושו בית מחסה לילדים. אליעזר בן-יהודה העניק לו את השם העברי 'בית תרבות לילדים קטנים', ולמי שניהלה אותו העניק את השם 'מנהלת' – כלומר, המונחים 'גן ילדים' וגגנת' טרם הוטבעו בעברית המתחדשת. חודשים אחדים לפני שובה של לקסר לארץ הקדים בן-יהודה לבשר לקוראי העיתון הירושלמי 'האור': "הודיעונו מזכרון יעקב: בונים בית תרבות לילדים קטנים, מבני שלש עד שבע שנים, ובעוד שני חדשים תבא מפריש נערה אחת אשר למדה בבית"ס שם, והיא תהי' המשגחת על הילדים. דבר ידברו בבית הזה רק צרפתית".⁸

כעבור חצי שנה, בסלול תרנ"ב (1891), שבה לקסר לזיכרון יעקב, ושוב זכתה לכותרת בעיתון 'האור': "העלמה הנכבדה מרים לקסר, מנהלת בית התרבות לילדים קטנים, כבר באה פה. ובשבוע הבא יפתח הבית ההוא אשר ברכה רבה בו לילדי המושבה. נקוה כי תואיל המנהלת לתת בו גם מקום נכבד ללשוננו, למען יהיה הבית הזה למקור ברכה".⁹ ואכן, בחודש סבת תרנ"ב פתחה מרים לקסר את הגן, 'בית תרבות לילדים קטנים', ובהקמתו הניחה הגגנת את הנדבך הראשון לגן ילדים בארץ ישראל.

גן הילדים בזיכרון יעקב (באדיבות ארכיון זיכרון יעקב)

8. א' בן-יהודה, "דברי ימי השבוע: הודיעונו מזכרון יעקב", **האור**, שנה שביעית, גיליון לד, כ"ז בסיוון תרנ"א, עמ' קמ.

9. א' בן-יהודה, "דברי ימי השבוע: זכרון יעקב", **האור**, שנה שמינית, גיליון יב, א' בטבת תרנ"ב, עמ' נו.

גן הילדים בזיכרון יעקב היה חידוש בנוף הארץ, מסגרת חינוכית חדשה ויחידה במינה בארץ ישראל, אך חרף התקוות שתלו בו בן־יהודה וקנאי הלשון העברית הוא נוהל בצרפתית. אומנם נלמדו שיעורי עברית בהכנה לבית הספר, ששפת הוראתו הייתה עברית, אך "הרוח השלטת בו הייתה צרפתית"¹⁰. על כן נתקבל ברגשות מעורבים: מחד גיסא קינאו במושבה זיכרון יעקב על אשר נטלה את הבכורה וזכתה לגן הילדים הראשון בארץ. דוד יודילוביץ, מנהל בית הספר בראשון לציון, אף הגדיל להתבטא: "אנחנו מקנאים קנאת שאול, חורקים שן, ואין להועיל"¹¹. מאידך גיסא שפכו עליו המורים העברים קיתונות של ביקורת בשל התנהלותו בשפה הצרפתית ודרשו להשליט בו את השפה העברית כשפת ההוראה הרשמית. המחאה נגד 'האוירה הצרפתית' ששררה במושבה הועלתה אף באספת המורים באייר תרנ"ה, שבה זכו מורי זיכרון יעקב לשבחים על מאבקם להשלטת החינוך העברי־לאומי בבית הספר, חרף המגמה הצרפתית החזקה ששררה במושבה.¹² לא ידוע כיצד ניהלה לקסר את גן הילדים, שכן לא נותר כל תיעוד ארכיוני שיכול להאיר על דרכי התנהלותו, ואף בעיתונות התקופה לא נמצאה כל ידיעה בנידון. עדות יחידה נמצאה בספרו של ד"ר חיים חיסין, אשר הגיע לארץ בשנת 1893, כשנה אחרי פתיחת הגן, במסגרת עבודתו העיתונאית בירחון היהודי־רוסי וסחוד. חיסין ערך ביקור במושבה, ומסקירתו את הנעשה בה אפשר ללמוד גם על הגן ועל עבודת הגננות. כך כתב: "לא הרחק מבית הכנסת עומד בצד אחד בניין בית הספר ובצד השני המוסד הקרוי כאן ASIL, כלומר מעון לילדים בני שלוש עד שבע שטרם הגיע זמנם ללכת לבית הספר, והם נמצאים כאן בהשגחת שתי מורות המלמדות אותם קצת קרוא וכתוב ופוקחות עין על משחקיהם בגן הילדים שהותקן ב־ASIL"¹³.

גן הילדים ה'צרפתי' החזיק מעמד שבע שנים (1892-1899). להפסקת פעילותו היו סיבות מספר: הגננת מרים לקסר פרשה מעבודתה בגן בשנת 1899 עם הולדת בנה הבכור, ומתיישבי זיכרון יעקב היו טרודים במלחמת הקיום היום־יומית ובהתארגנות במושבתם. גן ילדים עדיין לא נראה להם נושא חשוב דיו להקדיש לו מזמנם וממרחם, ועל כן לא מיהרו לחפש גננת מחליפה. עוד סיבה הייתה ההתנגדות הנמרצת והעיקשת שקמה בקרב המורים העברים לקיומו של מוסד חינוכי דובר צרפתית, בעודם מנסים להשליט את העברית כשפת ההוראה הרשמית בבתי הספר.¹⁴

10. סמסונוב, תש"ג, עמ' 331.

11. יודילוביץ, 1941, עמ' 202.

12. ולק, תשמ"ב, עמ' 420; כרמי, תשמ"ו, עמ' 221.

13. חיסין, תשמ"ב, עמ' 320.

14. שחורירובין, תשע"ה, עמ' 170-171; שחורירובין, תשס"ב, עמ' 126-127.

וכך, בית התרבות לילדים קטנים, שנפתח בקול תרועה רמה, נסגר בקול ענות חלושה. ברבות הימים אף נשתכח, ורישומו כמעט שלא ניכר בדפי ההיסטוריה. אך הקמתו, מתברר, לא הייתה לשווא. בהשראתו קמו גני ילדים נוספים ברחבי הארץ. לקסר הייתה הגגנת הראשונה בארץ ישראל, גגנת מוסמכת שנשאה את התואר 'מנהלת בית תרבות לילדים קטנים'. כאמור, לימים נוצרו המונחים 'גן ילדים' ו'גגנת'. בזכות גגנת זו 'נולדו' בארץ מקצוע פדגוגי חדש, נשי באופיו, ומוסד חינוכי חדש וייחודי לילדים בגיל הרך. גן הילדים הזה היה הגרעין שממנו התפתח ברבות הימים גן הילדים במתכונתו המוכרת כיום, ומקומו שמור כציון דרך חשוב בהתפתחותו של גן הילדים כמוסד חינוכי ייחודי לילדים בגיל הרך.¹⁵

קינדערגארטן יהודי בירושלים

ארבע שנים אחרי ייסוד הגן בזיכרון יעקב נפל דבר בתחום החינוך לגיל הרך בירושלים. צליינית גרמנייה ששמה אמה יונגניקל (Emma Yungnickel), גגנת מוסמכת בהכשרתה, הגיעה לעיר לרגל חג הפסחא. בואה של הגגנת הגיע לאוזניה של פורטונה בכר, מנהלת בית הספר לבנות אוולינה דה רוטשילד, אשר בראייתה את העתיד תכננה להקים גן ילדים בתוך בית ספרה. היא הזמינה את הגגנת והציעה לה משרת מורה עד שתבשיל התוכנית להקמת הגן ויעלה בידיה להוציאה אל הפועל. יונגניקל תכננה לשהות בארץ הקודש שבועיים ימים בלבד, אך נעתרה להזמנה בשמחה והחלה לשמש מורה. עד מהרה התאקלמה בבית הספר, והשבועיים התארכו ל-18 שנים.

חמש שנים עבדה יונגניקל במסירות בכיתות היסוד, ובשנת 1896, כאשר הועבר בית הספר לבניין החדש והמרווח (בית מחניים, בית פרוטיגר), פתחה פורטונה גן ילדים במרתף של בית הספר. ובמילותיו של דוד ילין: "ובביה"ס אשר לבנות, הוא ביה"ס 'אוולינה די רוטשילד', כלו כבר התיקונים הרבים אשר תִּקְנָנו בבנין החדש למען הכשר אותו לצרכי המוסד הזה, ומחלקה חדשה הוכנה בו, הוא מחלקת הילדים הקטנים מאד, מעין 'גן ילדים' איִרְפִי, ומורות מִיְחָדוֹת נמנו על המחלקה הזאת לפקח על העוללים האלה, ולשעשעם, ולהורותם מתוך שעשועים".¹⁶ ניהול המחלקה החדשה - מחלקת הילדים הקטנים מאוד - נמסר לידיה של הגגנת אמה יונגניקל.

15. שחורירובין, תשע"ז, עמ' 4-1.

16. ילין, תרצ"ו, עמ' 183.

הקינדערגארטן האנגלי בפעולתו

לילי סיטון (באדיבות המשפחה)

בקינדערגארטן, בשמו המקובל באותם ימים בארצות המערב, נמנו בשנת הקמתו 120 ילדות בנות 3 ומעלה. ניהלו אותו שתי גגנות: אמה יונגניקל, שנקראה בפי כל מיס יונגניקל, שהייתה הגגנת הראשית, ולילי מאייר סיטון (Lillie Meyers), שנקראה מדאם סיטון, ילידת ארצות הברית ותושבת שכונת מחנה יהודה. שתי הגגנות נעזרו בתלמידות בוגרות בית הספר שנבחרו לשמש עוזרות. הקינדערגארטן התנהל באנגלית, שפת 'אגודת האחים' בלונדון, אשר פרסה חסותה על בית הספר, והוא היה מחלקה - מעין מכינת גן - בבית הספר ונחשב לחלק בלתי נפרד ממנו. הסידור החיצוני דמה לסידור הכיתה בבית הספר, קרי שולחנות וספסלים ארוכים המסודרים מסביב לחדר. הלימודים התנהלו מ־8:00 עד 17:00. תוכנית הלימודים התבססה על מערכת שעות שבה נלמד בכל שעה מקצוע אחר: חשבון, ציור, מלאכת יד, אריגה, שירה, משחקים, התעמלות, תפילות ועוד. השיעורים נלמדו באופן פרונטלי תוך כדי הדגמה של הגגנות והסתיימו עם צלצול הפעמון.

התלמידות סעדו ארוחת צהריים, ואחריה נהנו ממנוחה קלה בין 13:00 ל־14:00. בשעת הלימודים האחרונה, 16:00-17:00, הן עבדו בגינת בית הספר, ועבודה זו הסבה להן הנאה מרובה, כפי שדיווחה אסתר שפירא: "מן ארבע עד חמש הן עובדות כל יום בגן, נותנים לכל אחת אֶת, קלשון ועוד דברים כאלה וזה משמח אותן מאוד".¹⁷ אסתר רבינוביץ איש-שלום הייתה בשנת 1900 תלמידה בקינדערגארטן, וזיכרונותיה המתארים את חוויותיה מאותה שנת לימודים הם בבחינת מסמך היסטורי חשוב הפותח צוהר לצעדי הראשונים של גן הילדים בארץ ישראל ולעבודת הגגנות. כך כתבה:

ביקרתי את הגן אשר היה קיים על יד ב"ס אוולניה דה רוטשילד ואשר הגן נקרא בלועזית: קינדערגארטן, ושפת הדבור בו היתה על טהרת השפה האנגלית. בכיתות ביה"ס למדו כבר

17. אסתר שפירא אל דוד יודילוביץ, ירושלים, א' בסיוון תתכ"ט [תרנ"ח], אצ"מ, A.192/918. סימני הניקוד במקור.

גם עברית, אך לא כן בגן. כאן שלטו שתי נשים מבוגרות. אחת גרמניה בשם מיס יונגניקל, והשניה מִדְם סִטוֹן. הראשונה הייתה אולי מוסמכת לגגנת, אך השניה סיטון הייתה ירושלמית שידעה אנגלית, וזה אשר הביא אותה לתפקידה. היא היתה בכיסוי ראש (יִזְמָה) ככל הנשים הנשואות בעדות המזרח, ושלטנית. הגן היה קיים בקומת קרקע, חשוק, חסר אויר ועצוב. הריהוט היה ספסלים ארוכים על יד שולחנות ארוכים כהים, וילדות ישבו מסביב (רק ילדות) ושגנו בקול רם את אשר נלמד. מה גדולה היתה שמחת הילדות בהשמע צלצול הפעמון ואפשר היה לצאת לחצר באויר צח.¹⁸

אסתר רבינוביץ איש'ש'לום, תלמידה בקינדרגארטן בשנת 1900 (באדיבות המשפחה)

יונגניקל זכתה לאהבת הילדים והוריהם, ואף בדוח השנתי של אגודת האחים זכתה לתשבחות: "היא עושה עבודה מצוינת".¹⁹ בהיותה אחת משתי הגגנות המוסמכות היחידות בארץ ישראל נעשתה יונגניקל לגגנת מאמנת, גגנת מדריכה, והגיעו אליה צעירות בוגרות בית ספר עממי מירושלים וממקומות אחרים בארץ. הן ישבו בגנה כמה חודשים, והיא הכשירה אותן לעבודת הגגנות וכך הפיצה את תורת פרבל בארץ ישראל, כדבריה: "שיטת גני הילדים התפתחה מהמוסד שלנו והיא התפשטה בכל פלשתינה".²⁰ רבות מהגגנות העבריות הראשונות היו מבוגרותיו של גן זה, בהיותו הגן לדוגמה הראשון בארץ.

18. ארכיון לחינוך יהודי, 5.61/2942.

19. AJA (Anglo-Jewish Association), 29th Annual Report, 1899–1900, p. 29.

20. אמה יונגניקל אל הרב משה גסטר (Gaster), 20 במרץ 1907, ארכיון גסטר, לונדון, 17/215,13. תודתי לפרופ' מרגלית שילה על ההפניה למכתביה של יונגניקל.

הקינדערגארטן באיט הספר אווילינה דה רוסשילד, 1896
 (מימין: אמה יונגניקל. המקור: Thirty-Seventh Annual Report of the Anglo-Jewish-Association 1907-1908, London)

הקינדערגארטן, 1896
 (המקור: Thirty-Seventh Annual Report of the Anglo-Jewish-Association 1907-1908, London)

אסתר שפירא – גגנת עבריה ראשונה בארץ ישראל

הסמינריסטית הראשונה שזכתה להדרכתה של יונגניקל הייתה אסתר שפירא (1881-1966), ילידת רוסיה שעלתה לארץ בשנת 1891 והתיישבה עם הוריה בראשון לציון. היא סיימה את חוק לימודיה במושב ובהתגלגלה כתלמידה מוכשרת במיוחד. כאשר תכנן דוד יודילוביץ, מנהל בית הספר, להקים גן ילדים במושב, הוא הועיד את שפירא לתפקיד הגגנת. בשנת 1898 הגיע המפקח אליהו שייד לביקור במושב. הוא התרשם משפירא, אשר הפליאה שיחתה בצרפתית רהוטה, והחליט לשלוח אותה לפריז ולהכשירה לעבודת הגן. ברם הוריה סירבו לשולחה וסיכלו את התוכנית, ועל פי הצעתו של יודילוביץ נשלחה שפירא להשתלם בקינדערגארטן האנגלי בירושלים בהדרכתה של הגגנת המוסמכת אמה יונגניקל. השמועה על הגעתה של שפירא לירושלים, בסוף אייר תרנ"ח, עשתה לה כנפיים, ואליעזר בן יהודה הודיע על בואה בעיתונו 'הצבי':

שמענו ממקור נאמן כי האדון שיד השאיר אחריו ברכה בראש"צ גם בפעם הזאת. הוא ציוה לבנות בית חדש להס"פ [לבית הספר] לילדים קטנים מבני שלוש ומעלה והיה הבית הזה כגני הילדים ע"פ שטת פראבל הנודע. המורה בביהס"פ הזה תהי' הגברת שפירא. ועד אשר יבנה הבית הלכה הגברת שפירא לירושלים להתרגל בעבודה זו בביהס"פ לבנות העומד תחת השגחת פורטונה.²¹

בהיותה רחוקה ממשפחתה, ללא קרוב ומודע בעיר, ניהלה שפירא תכתובת ענפה עם הוריה ועם המורה שלה יודילוביץ ודיווחה להם על התקדמותה בלימודים ועל קורותיה בירושלים. המכתבים כתובים בעברית רהוטה בכתב יד ציורי ובנימה אופטימית, והם משמשים עדות לנחישותה ולמאמציה של שפירא בת ה-17 להצליח ולעמוד בציפיות ובתקוות שתלו בה. בהיותה ערה לחשיבות המשימה השקיעה עצמה בעבודה ובלימודים. יתרה מזאת, מכתביה הם בבחינת מסמך היסטורי רב-ערך המתעד בפעם הראשונה את הכשרת הגגנות בתקופה שעדיין לא היו בארץ סמינרים לגגנות, וכן הם מספקים מידע חשוב ומאלף על דרכי העבודה של גן הילדים בארץ ישראל.

ממכתביה אפשר ללמוד כיצד הוכשרה להוראה: "הנני כל היום עם המורות יחד, בעת למדן את הבנות, ובלילה אני עובדת בעצמי ומכינה בשביל בית ספרי כל המודלים מן כל הדברים השונים, וזה לוקח זמן רב. [...] הגרמניה היא אשה מלומדה מאוד. שעה בכל יום היא או השניה לומדות אתי ביחד".²²

21. א' בן יהודה, "דברי ימי השבוע", הצבי, שנה ארבע עשרה, גיליון לא, כ"ח באייר תתכ"ט [תרנ"ח].

22. אסתר שפירא אל דוד יודילוביץ, ירושלים, א' בסיוון תתכ"ט [תרנ"ח], אצ"מ, A.192/918.

במכתב אחר כתבה ליודילוביץ שעל פי המלצתו היא קוראת את הספר של הרברט ספנסר, הוגה דעות אנגלי שספרו יוחד לחינוך "השכלי, המוסרי והגופני" ושימש אותה עת מורה דרך לחינוך בסמינרים למורים בארצות המערב. בערבים, אחרי שעות העבודה, עסקה שפירא בתרגום שירים אנגליים לעברית והחלה גם לתרגם ספר צרפתי ששמו 'תרגילים בלשון'.

שפירא שהתה שלושה חודשים בגנה של יונגניקל והכשרה לעבודת הגן בשלבה צפייה עם עבודה מעשית. בתום שלושת חודשי ההכשרה שבה שפירא לראשון לציון, ובשנת הלימודים תרנ"ט (1898/9) פתחה גן ילדים עברי **דובר עברית** ראשון בראשון לציון ובארץ ישראל כולה. גן הילדים שכן באולם בקומת הקרקע של בית הכנסת הגדול, "תחת משק כנפי השכינה", ואמנם פרשה השכינה כנפיה על המוסד".²³ בגן היו שלושים בנות ובנים בני 3-6, וכפי שכינה אותם יודילוביץ: "העברים הפעוטים הראשונים בגן הילדים העברי הראשון".²⁴ גן הילדים התנהל על טוהרת העברית, ומטרתו המרכזית הייתה הנחלת השפה העברית לילדים לשם הכנתם לכניסה לבית הספר, ששפת ההוראה בו הייתה עברית.

אסתר שפירא (באדיבות ארכיון ראשון לציון)

נוסף על הכשרתה של שפירא בירושלים נתנו לה מורי בית הספר בראשון לציון שיעורים פרטיים במקצועות התמחותם כדי להרחיב את השכלתה הכללית. הם נרתמו לכתיבת

23. הררי, תשי"ט, עמ' 246.

24. יודילוביץ, 1941, עמ' 203.

שירים וסיפורים עבריים ואף תרגמו שירים וסיפורים משפות זרות, כדי שיהיו בידיה חומרים עבריים להקנות לתלמידיה. שפירא הצטרפה למלאכת התרגום וניסתה כוחה בתרגום, לא תמיד בהצלחה, וכאשר נתקלה בקשיים פנתה ליודילוביץ, והוא סייע בידיה.

בהיותה הגגנת העבריה הראשונה בארץ הגיעו לגנה של שפירא צעירות בוגרות בית ספר עממי, והיא הכשירה אותן לעבודת הגן. הראשונות שבהן היו לאה מז"א מעקרון, שהקימה במרחשוון תרס"ב (1901) את גן הילדים הראשון ביפו, יהודית אייזנברג מרחובות, שהקימה בראש חודש אייר תרס"ב (1902) את הגן הראשון ברחובות, ואלישבע גיסין מפתח תקווה, שהקימה בשנת תרס"ג (1903) את הגן העברי הראשון בירושלים. כך הפך הגן בראשון לציון לגן לדוגמה ובו בזמן לסמינר עברי מאולתר, בית המדרש לגגנות הראשון בארץ ישראל, שבו הוכשרו צעירות המושבות, בהיעדר מוסד אחר להכשרת גגנות. הוא היה ציון דרך חשוב בתהליך הכשרתן של הגגנות הראשונות בארץ.

בגמר ההכשרה עברו הנערות מעין בחינה מעשית: מנהל בית הספר, המורה הראשי וראש הוועד בחנו את יכולותיהן ואת כישורי ההוראה שלהן ובמיוחד את בקיאותן בעברית ואת יכולתן להנחיל את הלשון העברית לילדי הגן. אם עמדו בדרישות, קיבלו אישור שהן מסוגלות לנהל גן ילדים ונתמנו לגגנות.

לאה מז"א (1883-1972) יהודית אייזנברג־הררי (1886-1980) אלישבע גיסין (1887-1972) (התמונות באדיבות ארכיון החינוך היהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין, אוניברסיטת תל־אביב)

זכות ראשונים שמורה אפוא לאסתר שפירא, גגנת וגגנת מאמנת עבריה הראשונה בארץ ישראל, שאף נשאה בפועל את התואר הרשמי של 'גגנת', כדברי יודילוביץ: "ואסתר שבה מירושלים מוכתרה בכתר 'גגנת'".²⁵ היא הייתה כמגדלור לבאות אחריה וסללה להן את הדרך.

קורס ראשון בארץ להכשרת גנות ומורות

בשלהי העלייה הראשונה הלכה וגדלה עתודת הגנות, וכבר היו בארץ 16 גנות בלתי מוסמכות.²⁶ גנות אלה, בנות העלייה הראשונה, נולדו ברובן במזרח אירופה למשפחות בעלות תודעה ציונית, לרוב מבוססות כלכלית. הן התחנכו באווירה מסורתית, ומקצתן היו שומרות מצוות. הן למדו עברית במסגרת המשפחה, והכמיהה לארץ והשאיפה לעלות ולהיבנות בה הייתה אבן יסוד בחינוכן. הן הגיעו לארץ בינקותן או בילדותן, הווה אומר שסיימו בית ספר יסודי במושבה וזכו לחינוך עברילאומי מודרני.

גנות אלה לא היו בעלות מקצוע. הן נבחרו לתפקידן בשל ידיעתן את השפה העברית - זה היה תנאי בל יעבור. תפקידן המרכזי נקבע להנחיל את הלשון לילדי הדור החדש, כי למען מטרה זו נוסדו גני הילדים. הן התחילו לעבוד בגני הילדים בעודן צעירות מאוד, בנות 16 או 17 בלבד. למעט הגנת הראשונה, שלמדה בפריז, הן לא למדו בסמינר לגנות, שכן עדיין לא היה סמינר לגנות בארץ. את השכלתן הפדגוגית הן רכשו אך ורק תוך כדי עבודה מעשית באחת משתי הדרכים האלה:

1. עבודה בגנים שכבר פעלו: בגן הילדים האנגלי שבבית הספר אווילנה דה רוטשילד בירושלים בהדרכת הגנת הגרמנייה אמה יונגניקל, בגן הילדים בראשון לציון בהדרכת אסתר שפירא או בגנים שקמו בעקבותיהם ברחבי הארץ.
2. לימוד בקורסים מיוחדים שהיו מיועדים להכשרת בוגרות בית ספר עממי מצטיינות לתפקידי הוראה במוסדות החינוך במושבות.

הקורס הראשון נפתח בשנת תרנ"ט (1898) בבית הספר לבנות ביפו ביוזמת המנהלת רוזה יפה. זו הייתה מעין כיתת המשך - מכינה פדגוגית בלשון ימינו - שמטרתה לאפשר לבוגרות לרכוש מקצוע שיפתח לפניהן את הדרך לחיים עצמאיים מבחינת העיסוק והפרנסה.²⁷ יפה טיפחה את הבוגרות המצטיינות והכשירה אותן לתפקידי הוראה - מורות וגננות - במוסדות החינוך במושבות. בכך מילאה שתי מטלות חשובות: היא הקימה עתודה של מחנכות כחלק מייעודו של בית הספר העברי לבנות ביפו וכן מימשה את מטרותיה שלה לעצב בת עברייא חדשה, עצמאית מבחינה אישית וכלכלית על ידי רכישת מקצוע. בכך פתחה יפה לפני חניכותיה את הדרך לחיים כלכליים עצמאיים כדי שתוכלנה לתפקד כיאות במרחב הפרטי והציבורי. בפעולה חינוכית זו עשתה יפה צעד חשוב לקראת

26. בתקופת העלייה הראשונה פעלו בארץ 16 גנות לא מוסמכות: אסתר שפירא, שפורה מילוסלבסקי-קומרוב ורבקה הורוויץ בראשון לציון; לאה מז"א, אסתר קיפניס-ריינשטיין, מינדל-מיכל חרל"פ, יוכבד בקמן ותמימה סוכובולסקי ביפו; יהודית אייזנברג, אסתר דונדיקוב וחנה שמרלינג ברחובות; אלישבע גיסין בירושלים; פשה פרידמן-שניידר ואלישבע בסביץ בפתח תקווה; ביילא הוכברג ופרידה פליישמן בוואדי חנין - נס ציונה. ראו סקל, תשנ"ז, עמ' 143-174.

27. שחור־רובין, תשס"ו, עמ' 177-178.

הענקת מקצוע לנשים ולקידום מעמדן. דוגמה לגגנת בוגרת הקורס של יפה היא חנה בעלול־יזרעאלי, ילידת יפו שהקימה בשנת 1904 גן ילדים ראשון במסחה, כפר תבור. בנה, שמואל יזרעאלי, כתב על כך בזיכרונותיו:

בבית־הספר, שהיה בית־ספר עממי התקיימו כיתות המשך ובהן הכינה רוזה יפה את קאדר המורות והגגנות למושובות הראשונות שנוסדו באותה תקופה. כאן זקפה אימא, כנערה שגדלה ויפתה, את מלוא שיעור קומתה: תלמידה מצטיינת הייתה ובעלת רקע לאומי־ישרשי שקיבל חיזוק בבית־הספר. לכן אך טבעי היה שתיבחר אף היא לאותה נבחרת של מועמדות לכיתות ההמשך. [...] אמי, שהייתה צעירה יחסית, שובצה לעבודה בבית־הספר בכפר תבור. לאחר שנים הייתה אימא חוזרת ומספרת על חרדותיה לקראת הניתוק מבית הוריה והמעבר שיקשה עליה מחיי העיר לחיים במושבה מבודדת בגליל הרחוק והפרוע. עם זאת, בעזרת העידוד הרב וההדרכה שקיבלה ממורתה רוזה, שטיפלה אישית ודאגה לכל פרט מצרכיה, יצאה אמא לדרך - לגליל.²⁸

את התלמידות המצטיינות שלא שובצו לעבודת ההוראה במושבות מינתה יפה לעוזרות למורים במחלקות התחתונות בבית ספרה או פעלה להעבירן לבתי ספר אחרים כדי שתשמשנה עוזרות למורים. גם בית הספר אווילינה דה רוטשילד ובית הספר העירוני לבנות בירושלים הכשירו את הבוגרות המצטיינות לתפקידי הוראה במוסדות החינוך בערים, כדי שתוכלנה להתפרנס בכבוד ממקצוען ולעזור בפרנסת המשפחה. התלמידות המצטיינות עברו הכשרה מעשית בגן הילדים של יונגניקל, ורבות מהן קיבלו עבודה בגני הילדים ברחבי הארץ.

אלו היו דרכי ההכשרה להוראה בגן הילדים בתקופת העלייה הראשונה עד שנוסד הסמינר הראשון לגגנות בירושלים בשנת 1909.²⁹

אחרית דבר

גגנות העלייה הראשונה הניחו את היסודות להקמת גני ילדים בארץ ישראל ותרמו להתפתחותם. את מפעלן החינוכי הזה המשיכו בהצלחה מרובה גגנות העלייה השנייה, שעלו ארצה כשבאמתחתן תעודת גגנת אחרי שהוכשרו להוראה בסמינרים לגגנות בחוץ

28. יזרעאלי, 2004, עמ' 14-16, 467.

29. ולדן ושחור־רובין, 2018, עמ' 27-28.

לארץ. גרעין ראשון זה של גני ילדים היה בסיס לצמיחת דור עברי חדש והוביל להקמתה של רשת גני ילדים ברחבי הארץ.

רשימת קיצורים ומקורות

- בן־אריה, 1980 י' בן־אריה (עורך), **פחבינציה באימפריה מיזדררת**, תל אביב 1980.
- ברוכוף, 1971 מ' ברוכוף, "הגננת – המייסטר", **ידע עם** טו 37-38 (1971), עמ' 3-11.
- הרמתי, 1984 ש' הרמתי, **שלושה מורים ראשונים**, ירושלים 1984.
- הררי, תשי"ט י' הררי, **אשה ואם בישראל**, תל אביב תשי"ט.
- ולדן ושחור־רובין, 2018 צ' ולדן וצ' שחור־רובין, **לא מִבְּטָן אלא מִגֵּן: תרומתם של גן הילדים והגננות להפצת הלשון העברית, תרנ"ט-תרצ"ו**, באר שבע 2018.
- ולק, תשמ"ב ז' ולק, "צמיחת החינוך הלאומי במושבות", בתוך: מ' אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה**, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 407-426.
- חיסין, תשמ"ב ח' חיסין, **מסע בארץ המובטחת**, תל אביב תשמ"ב.
- יודילוביץ, 1941 ד' יודילוביץ, "גן ילדים עברי, הראשון בעולם אשר יסדה ראשון לציון", בתוך: ד' יודילוביץ (עורך), **ראשון לציון, התרמ"ב (1882) – התש"א (1941)**, ראשון לציון 1941, עמ' 201-203.
- יזרעאלי, 2004 ש' יזרעאלי, **היה זה או חלמתי חלום**, המושבה כנרת 2004.
- ילין, תרצ"ו ד' ילין, **כתבים נבחרים**, א, ירושלים תרצ"ו.
- כרמי, תשמ"ו ש' כרמי, **תלמים ראשונים בחינוך העברי**, ירושלים תשמ"ו.
- סמסונוב, תש"ג א' סמסונוב, **זכרון־יעקב – פרשת דבריימיה תרמ"ב-תש"ב**, זכרון יעקב תש"ג.
- סקלי, תשנ"ז י' סקלי, "דיוקנו של המורה העברי במושבות העלייה הראשונה 1881-1904", **קתדרה** 84 (תשנ"ז), עמ' 143-174.
- פאיאנס־גליק, 1968 ש' פאיאנס־גליק, **החינוך בגיל הרך**, תל אביב 1968.
- פיינסוד־סוקניק, תשכ"ו ח' פיינסוד־סוקניק, **פרקי גן**, תל אביב תשכ"ו.
- רודריג, תשנ"א א' רודריג, **חינוך, חברה והיסטוריה**, ירושלים תשנ"א.
- רינות, 1972 מ' רינות, **חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק**, ירושלים 1972.

שחור־רובין, תשס"ב	צ' שחור־רובין, "גגנות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה", דור לדור יט (תשס"ב), עמ' 115-194.
שחור־רובין, תשס"ו	צ' שחור־רובין, "רוזה יפה: מורה ברוסיה, מנהלת בית ספר ביפו, איכרה ביבנאל", דור לדור כז (תשס"ו), עמ' 155-200.
שחור־רובין, תשע"א	צ' שחור־רובין, "מפי עוללים וינקים יסדנת עז' (תהלים ח, ג): תרומת ילדי הגן בירושלים להפצת הלשון העברית", בתוך: א' שילר (עורך), מצפת לירושלים: ספר שושנה הלוי , ירושלים תשע"א, עמ' 57-67.
שחור־רובין, תשע"ה	צ' שחור־רובין, "סיפורו של גן הילדים בארץ־ישראל", קתדרה 153 (תשע"ה), עמ' 170-175.
שחור־רובין, תשע"ז	צ' שחור־רובין, "בית תרבות לילדים קטנים: גן הילדים הראשון בארץ ישראל", עת־מול 251 (תשע"ז) עמ' 1-4.